

Gyermek a családban

A család az a primér közösség, amelybe minden gyermek beleszületik, ez az első közösség, amellyel kapcsolatba kerül. Csoportjellegű közösség, amelyben az egyes családtagok közötti viszony megszabja mindenki helyét és szerepét. Más csoportoktól eltérően a család természetes és szükséges abban az értelemben, hogy a gyermek születésekor olyan csoportban találja magát, amelynek feladata az ő gondozása, létszükségleteinek kielégítése, biztonságának megteremtése, nevelése, ugyanakkor azokkal a viselkedési sémákkal is szolgál, amelyek a társas viselkedés, a különböző közösségekbe (óvodai, iskolai, munka- stb. közösségek) való beilleszkedés előfeltételei. Az apa, illetőleg az anya viselkedéséből tanulja meg a gyermek például a nemére jellemző magatartásformákat. A család hatása olyan sokrétű és döntő fontosságú a személyiség kialakulására, hogy vizsgálatokor tekintetbe kell venni a családok összetételét — hiszen nem mindegy, hánytagú a család, az egyes családtagok hogyan viszonyulnak a gyermekhez stb. —, valamint a gyermeknek a család felnőtt és gyermek tagjaihoz való viszonyát.

A család összetétele, felépítése szerint André Berge megkülönböztet kis (apa, anya, gyermek), közepes (apa, anya, két-három gyermek) és nagy (apa, anya és négy-nél több gyermek) családokat. Bár Berge felosztása túlságosan merevnek tűnik, a probléma megközelítésében módszertanilag célravezető, ezért a továbbiakban ezt követjük. Feltétlenül meg kell azonban említeni a hiányos vagy felbomlott családokat (külön élő vagy elhalt apa, illetve anya) és a más családtagokkal — nagyszülők, nagynénik, nagybácsik — kibővült családokat.

A gyermek első életévében, függetlenül a család nagyságától, az anya—gyermek kapcsolat dominál. Az újszülött számára a környezet, a külvilág csak a védettséget, szükségleteinek kielégítését jelenti, amelyet elsősorban az anya biztosít. De már ebben az életkorban is jelentékeny eltérés mutatkozik meg a csecsemők fejlődésében aszerint, hogy környezete rendezett és nyugodt, vagy izgatott és zavaros, hogy általában egy személy — lehetőleg az anya — vagy több foglalkozik vele. A csecsemő már korán kapcsolatot keres környezetével, első mosolya, amivel a föléje hajló anyát fogadja, már szociális jellegű megnyilvánulás, már a kapcsolatfelvétel primitív eszköze. Ugyanezt a célt szolgálja a beszédet előkészítő gögicselés és gagyogás is. Az anya—gyermek vegetatív és emocionális kapcsolata határozza meg a csecsemő fejlődését, hiszen ez a kor az érzelmi központú személyiség kora. Ha ez a kapcsolat zavartalan, a kisgyermek fejlődése is az, ellenkező esetben komolyan gátolhatja a fejlődést, vegetatív neurózisokhoz is vezethet. Például ez történhet akkor, ha a szopástól való elválasztás túl gyorsan, brutálisan következik be, és más személy veszi át ezzel egyidőben az anya szerepét. Ilyenkor a csecsemő egyszerre kényszerül arra, hogy szervezete megszokja az új táplálékot és idegrendszere az ismeretlen személyt. Az anya—gyermek kapcsolatra épül a gyermeknek a másik emberhez, a csoporthoz, később a társadalommá bővülő csoporthoz való viszonyulása, ez jelenti minden társas kapcsolat kezdetét.

Kisgyermekkorban a járás és a beszéd megtanulásával változik a gyermek szociális magatartása is, bár még mindig a szülőkhöz, elsősorban az anyához való emocionális viszony a legjelentősebb fejlődése szempontjából. Schmidt-Kohlmer családokban és modern gyermekotthonokban végzett vizsgálatainak során kiderült, hogy az otthonokban, tehát anya nélkül nevelt gyermekek sok szempontból — a szellemi teljesítmény szempontjából is — hátrányban vannak a családban nevelt gyermekekhez viszonyítva. Ez a veszély a bölcsődék esetében is fennáll, bár ezt a megfelelő számú képzett és gyermekszerető gondozó szeretetteljes viszonya a gyermekekhez a minimálisra csökkentheti.

A kisgyermek már a második életévtől kezdve utánozza a szülők egymással szemben tanúsított viselkedését, hihetetlen érzékenységgel azonnal reagál a szülők közötti rideg, szeretetlen viszonyra, bármennyire igyekeznek is titkolni előle, elbizonytalanodik, nyugodt fejlődésmenetében zavarok mutatkozhatnak. A családban előforduló összetűzéseket, konfliktusokat lejátssza, többször megismétli. Játéktevékenysége még egyéni, még nem képes együtt játszani senkivel, de már igényli a szülők, elsősorban az anya jelenlétét, várja helyeslését, biztatását. Ez serkenti újabb — a fejlődés szempontjából rendkívül lényeges — tevékenység-

gekre. Gyermekkel, főként kisebbekkel és vele egykorúakkal még szintén nem játszik együtt, legfeljebb bámulja őket, nagyobb testvérét pedig úgy vonja be a játékba, mint a felnőtteket.

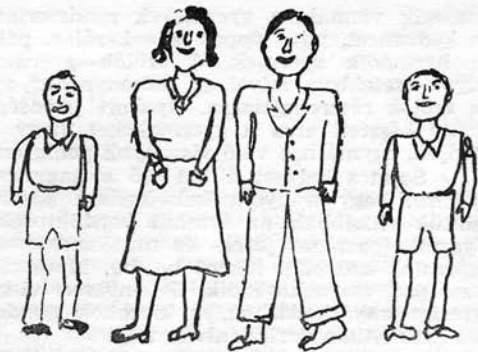
A kisgyermek (1—3. év) számára még nincs különösebb jelentősége a család felépítésének, hacsak annyiban nincs, hogy az olyan családnál, ahol a nagyszülők is állandóan jelen vannak, a dolgozó anya szerepét rendszerint a nagyanya vállalja át, következésképpen a gyermek emocionálisan elsősorban hozzá fog kötődni. Ilyen esetekben gyakori, hogy a gyermek később is a nagyanyához ragaszkodik jobban, „jobban szereti”, mint az anyát. Ez pedig meghatározza a gyermek apjához fűződő viszonyát is, amely másodlagos, és áttételesen, az anya—gyermek kapcsolaton keresztül valósul meg. Számolni kell még azzal a túlzó szeretettel is, amellyel a nagyanyak rendszerint körülveszik az unokát, mindig a szülőkre háritva a fegyelmezést.

A család összetétele a kisgyermekkor után válik döntő fontosságúvá. Számos pszichológus és pedagógus véleménye szerint az egyetlen gyermek számára a családi feltételek nem megfelelőek pszichikai fejlődésükhöz. Szinte elkerülhetetlen, hogy a szülők ne túlozzák el gyermekük óvását, ne kényeztessék, dédelgessék a kívánatosnál jobban. A gyermek megszokja, hogy ő a szülők szeretetének egyetlen célpontja, hogy őt illeti meg mindaz, amit a legkívánatosabbnak talál — játékok, nyalánkságok —, s hogy ezt senkivel sem kell megosztania. Gyakori, hogy emiatt az egyetlen gyermek önzővé, erőszakossá, követelészővé válik, ezért nehezen tud alkalmazkodni és beilleszkedni a közösségbe. A túlzott féltés, a túlzott szeretet azonban ellenkező irányban is hathat: félélnkké, visszahúzódóvá, bátortalanná teheti a gyermeket. Természetesen nem törvénytörő, hogy az egyetlen gyermek személyiségében a fenti negatív jellemvonások alakuljanak ki, az értő, körültekintő családi nevelés elkerüli ezeket a buktatókat. A napközi otthonok, de az óvoda és az iskola is nagyban kiegyensúlyozhatja a kis családok negatív hatását.

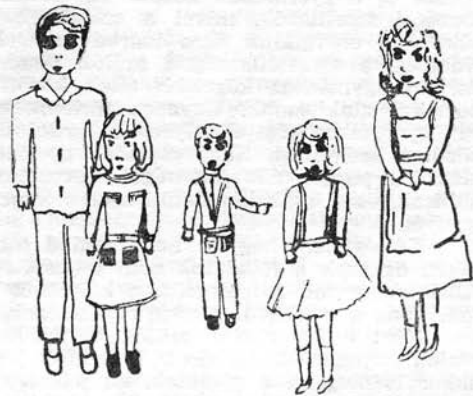
A közepes családok teljesen más feltételeket biztosítanak a gyermek fejlődéséhez. Itt a gyermekek már nem csupán a szülőktől függnek, nemcsak hozzájuk viszonyulnak, hanem egymáshoz is. A gyermek helyzete aszerint változik, hányadik, milyen nemű, mekkora a korkülönbség a testvérek között stb. Oriási a gyermek számára az a változás, amit kistestvéreinek születése okoz a családban. Ilyenkor a gyermek kiszorul a szülői figyelem középpontjából, már nem ő a legfontosabb, helyét az újszülött foglalja el. Viszonylag zökkenőmentesen éli át ezt a változást életének első három évében, különösen akkor, ha a szülők kellő tapintattal jóelőre felkészítették a várható eseményre. Kritikus kornak számít viszont a 3—5. év. H. Wallon szerint ekkor kezdődik a személyiség fejlődésének az a szakasza, amelyben az önállóság megszerzésének és hangsúlyozásának igénye konfliktusok sorozatába taszítja a gyermeket. Dacossága, amelynek egyetlen célja önállóságának kipróbálása, szembeállítja környezetével. A dackorszakban, ahogy Piaget nevezi, a siker vagy a kudarc egyaránt szokatlanul heves érzelmet vált ki belőle. Freud szerint a gyermekornak ebben a fejlődési szakaszában a legintenzívebb a libidó működése. Szenvedélyek, érzelmi viharok jellemzik ezt a fejlődési szakaszt, ezek határozzák meg a szülőkhöz és a kistestvérhez való érzelmi viszonyulást. Igen gyakori, hogy a gyermek szenvedélyesen féltékeny lesz testvéreire, mert szüleinél az ő helyét foglalta el, most már őt dédelgetik, vele foglalkoznak többen. Féltékenysége annál nagyobb, minél vágyottabb, elérhetetlenebb örömöktől érzi megfosztottnak magát. A szülők gondos körültekintéssel segíthetnek átvészélni ezt a nehéz fejlődési szakaszt, a fokozott figyelem elejét veheti annak, hogy a gyakran eltitkolt féltékenység szorongásos állapothoz vezessen. Ha a családi nevelés nem képes oldani a gyermek érzelmi feszültségét, előfordul (szerencsére eléggé ritkán), hogy komoly személyiségzavarokat, a gyermek egész életére kiható lelki sérüléseket okoz.

A kisebbik gyermek ritkábban kerül konfliktushelyzetbe nagyobb testvére miatt. Mint már említettük, viszonylag korán megfelelő játszótársat lát benne, igyekszik bevonni játéktevékenységébe, szívesen tekintti követendő példaképnek, sőt az is előfordul, hogy azonosítja magát vele. H. Wallon hároméves kislánnyról jegyzi fel, hogy amikor először ment óvodába, nem a maga, hanem óvodás nővére nevének mutatkozott be.

A közepes családokról szólva, említsünk meg egy ritkábban előforduló, sajátos viszonyt: az ikrekét. Az ő esetükben — akár azonos, akár különböző neműek — az egymáshoz való kötődés szorosabb, mint a nem ikrek között, s ez felnőttségre sem lazul meg annyira, mint amazoknál. Sajátos fejlődési helyzet áll elő azonban az egynemű ikrek esetében, mégpedig egy hibásan meggyökerezett gyakorlat következtében. Az egynemű ikrek szülei mondatni nélkül egyforma ruhába öltöztetik gyermekeiket, nagy hasonlóság esetén legföljebb például a sza-

1. ábra

2. ábra

lag vagy a sapka színe különbözik. Játékaik, ágyuk, tányérjuk stb., tehát használati tárgyaik is egyformák, és egyazon időpontban kapják őket. A gyermek éntudata annak alapján alakul ki, hogy egyfolytában összehasonlítja magát a környezetével (nemcsak a személyekkel, a tárgyakkal is). Rájön arra, hogy az ő tárgyai csakis az övéi, más nem használja azokat, hogy ő maga is mindenki mástól különbözik. És ezt a differenciálódást, ezt a mindenki mástól való különbözőséget nehezítik meg a szülők az ikrek számára, akik az egyforma öltöztetés miatt egymásban önmaguk hasonmását, tükörképét látják, ezért a szokásosnál (3. év) jóval később alakul ki éntudatuk. Egyes pszichológusok szerint későbbi szoros kötődésüknek is az a magyarázata, hogy csak egymás mellett érzik egésznek, teljesnek önmagukat. Következésképpen a szülők akkor járnak el helyesen, ha arra törekednek, hogy az ikertestvérek különbözőségét minél erőteljesebben hangsúlyozzák ruházattal, hajviselettel, használati tárgyakkal egyaránt.

Dr. Gegesi Kiss Pál és P. Liebermann a gyermekek családrajzainak segítségével igyekezett felmérni, milyen hatással van a családtagok egymáshoz való viszonya a személyiség fejlődésére. A családrajzok „érzelmi szempontból” hű képet nyújtanak a család érzelmi szerkezetéről. Például az 1. ábra rendezett család belső képét mutatja, mosolygó arcokat, a szülőktől egyenlő távolságra elhelyezkedő gyermekeket (12 éves fiú rajza). Ezzel szemben a 2. ábra két táborra osztott családot ábrázol, egy-egy kedvenc gyermekkel (a rajzot készítő 10 éves kislány az anyához kötődik). A szülők egymáshoz való viszonya rossz, sok a veszekedés közöttük. A rajzot készítő gyermek érzelmileg szorongó, magányos. (Az ábrákat és az interpretálást az említett szerzők *Személyiségzavarok gyermekkorban* című kötetéből vettük.)

A fenti ábrákból is kitűnik, hogy a közepes családokban a gyermek helyzete, érzelmi viszonyulása merőben más, sokrétűbb, mint a kis családok esetében. Egyfelől a gyermekek egymáshoz is, szüleikhez is viszonyulnak. Egymáshoz való viszonyukat döntő módon befolyásolja az, hogy a szülők milyen viszonyt alakítanak ki a gyermekekkel. Ha mindegyik gyermekhez egyformán kötődnek, a testvérek egymáshoz való viszonya is érzelmileg kiegyensúlyozott, ha viszont ked-

venceik vannak, a gyermekek rendszerint irigyek lesznek, kizárják maguk közül a kedvencet, vagy éppen ellenkezőleg, például két kedvenc között elmagányosodik a harmadik gyermek. A szülők—gyermekek kapcsolat nem alakul megfelelően ilyen esetekben, mivel az „elhanyagolt“ gyermekek érzelmileg negatívan reagálnak a szülők részrehajlására. Gyakori jelenség az is, hogy a szülők közötti meg nem értés készíti arra a gyermekeket, hogy egyik az apához, másik az anyához kötődjék, egymáshoz való viszonyuk pedig emiatt romlik meg.

Sajátos helyzet állhat elő a nagy családban. A több gyermek egyben azt is jelenti, hogy a gyermekek korban közelebb állnak egymáshoz, éppen ezért közöttük ritkábbak az érzelmi konfliktusok, egymáshoz való viszonyuk kiegyensúlyozott, igazságos játék- és munkamegosztás jellemzi kapcsolatukat. A legnagyobb gyermek azonban, főként ha fiú, igyekszik uralkodni testvérein, átvállalni az apa szerepét, zsarnokoskodik, önkényesen viselkedik. Lányoknál ez a tendencia rendszerint anyáskodásban, a kisebbek gondozásában, dédelgetésében nyilvánul meg, de csak ritkán uralkodnivágyásban.

A nagy családokat Berge szerint az a veszély fenyegeti, hogy meglazul a szülők és a gyermekek közötti kapcsolat, illetve rideggé válik, pusztán a fegyelmezésre szorítkozik, mivel a szülőknek megsokasodott teendők miatt sem idejük, sem energiájuk nem marad arra, hogy „foglalkozzanak“ gyermekeikkel. A ridegség, a szeretetlenség a szülők részéről arra ösztönzi a gyermekeket, hogy a korban egymáshoz közelebb állók között szorosabb kapcsolatot alakuljon ki, csoportokat alakítsanak. Ugyanez történik akkor is, ha a szülők szeretetéből csak egy gyermekre „futja“. Ilyenkor fordul elő az, hogy a testvérek kizárják maguk közül a kedvencet. Nagy családok gyermekeinél figyeltek meg pszichológusok egy látszólag paradoxális jelenséget, nevezetesen azt, hogy az ilyen gyermekek szociálisak, és a családon belüli szoros kapcsolatok kielégítik a gyermekek közösségi igényét.

Kétségtelen, hogy a nagy család megnövekedett feladatok elé állítja a szülőket, de ezek a feladatok nem teljesíthetetlenek, mint ezt számos példa igazolja. Ahol megmarad a melegség, a kölcsönös szeretet, éppen a nagy családokban formálódnak a rendkívül gazdag egyéniségek, kiváló jellemek.

Mint említettük, a szülők egymáshoz való viszonya meghatározza az egész család hangulatát, légkörét. A szülők közötti meg nem értést, elhidegülést még akkor is megérzi a gyermek, ha jelenlétében a szülők kerülik a szóváltást, vagy éppenséggel a tettelegességet. Természetes tehát, hogy ha a gyermek annyira érzékenyen reagál már a hangulatokra is, mennyire megviseli a rendezetlen családban uralkodó állandó feszültség, a félelem a veszekedéstől vagy verekedéstől, a részeg szülőktől. Az ilyen családokban rendszerint a gyermekekre sincsenek tekintettel, gondozását, nevelését elhanyagolják, nem teremtik meg számára azt a biztonságos légkört, amelyben személyisége zavartalanul kialakulhat. A deviáns viselkedéshez vezető személyiségzavarokat vizsgálva V. Dragomirescu megállapítja, hogy döntő szerepe van annak a fejlődési szakasznak, amelyben a személyiség kialakul, következképp annak a környezetnek, amelyben az egyed gyermek- és kamaszkorát tölti. 200 deviáns fiatal vizsgálatából kitűnik, hogy a családi nevelés és felügyelet hiánya már kora gyermekkorukban oda vezetett, hogy képtelenek voltak megfelelően alkalmazkodni a szervezett tevékenység megkívánta feltételekhez és ütemhez. Ez az oka, és nem valamely pszichikai zavar, a szellemi képességek hiánya vagy vele született rendellenesség, hogy a megvizsgált 200 személy 54 százaléka csak négy osztályt végzett. (A megvizsgált személyek 36 százalékánál családjában fordult elő különben alkoholizmus.) Az együtt, de rossz viszonyban élő szülők, a problematikus családok esetében más személyiségzavarok is előfordulnak.

F. Ivan Nye washingtoni középiskolásokat vizsgálva a következő eredményre jut: az általa megvizsgált pszichoszomatikus zavarokban szenvedő gyermekek 50 százaléka, a fizikailag fejletlenekek szintén 50 százaléka olyan családból került ki, ahol bár együtt élnek a szülők, a közöttük levő viszony problematikus, boldogtalanok a házasságban, míg a felbomlott családokban ezzel szemben pszichoszomatikus zavarokban szenved a gyermekek 33, fizikailag fejletlen 30 százaléka.

Még sorolhatnók az adatokat és érveket annak bizonyítására, hogy a gyermekkor és a család milyen döntő módon befolyásolja az egyén fejlődését, egész életét. Ezt kell tudatosítania magában minden szülőnek, s mindig, minden körülmények között eszerint kell viselkednie. Csakis így kerülhető el, hogy a szélsőséges, kóros esetek döbentsék rá őket a szomorú valóságra, amikor már rendszerint késő, amikor sokkal nehezebb helyrehozni az elkövetett hibákat.